

УДК: 811.512.154:81'367

Атыгаев Б.И. Email: gos.yazyk@iksu.kg, К.Тыныстанов ат. ЫМУ

XX КЫЛЫМГА ЧЕЙИН КЫРГЫЗ ТИЛИ БОЮНЧА МАТЕРИАЛДАРЫНЫН ИЗИЛДЕНИШИ

Макалада XX кылымга чейин кыргыз тилинин материалдарынын алгачкы жолу изилдене баштаган учурун М.Кашгаринин “Түркий тилдеринин сөздүгү” (“Дивани лугати –ат түрк”) эмгегине байланыштырабыз. Окумуштуунун кыргыз эли, кыргыз тили тууралуу айткандарынан, кыргыздын тилин таза тил катары баалагандыгынан улам, кыргыз тилинин материалдары сөзсүз түрдө изилдөөгө алына тургандыгы тууралуу маалыматтар камтылат. Атактуу түрколог окумуштуу В.В.Радловдун, ошондой эле бир катар чет элдик окумуштуулардын кыргыз тилине карата айтылган баалуу илимий көз караштарына мисал келтирилди. Кыргыз тили илиминин башаты тууралуу илимий-теориялык ой-жорууларды, маалыматтарды дүйнөлүк тил илиминин бардык булактарынан изилдөөгө аракет кылдык. Ушундан улам, өткөн мезгилдердеги кыргыз тилинин материалдарын илимий изилдөөгө алган эмгектерге карата жекече көз караштар билдирилип, жыйынтыктуу илимий тыянактар чыгарылды.

Өзөктүү сөздөр: сөздүк, аң-сезим, салыштырма-тарыхый тил илими, түрколог, окумуштуу, аморф, флексив, агглютинатив, сингормонизм, ассимиляция, диссимиляция, сөзмөр, чечен.

Атыгаев Б.И. E-mail: gos.yazyk@iksu.kg ИГУ им. К.Тыныстанов

ИЗУЧЕНИЕ МАТЕРИАЛОВ ПО КЫРГЫЗСКОМУ ЯЗЫКУ ДО XX ВЕКА

Статья связывает начало изучения материалов кыргызского языка до XX века с работой М. Кашгари «Словарь тюркских языков» («Дивани лугати-ат тюрк»). Утверждения ученого о кыргызском народе, кыргызском языке и о том, что кыргызский язык считается чистым языком, содержит информацию о том, что материалы по кыргызскому языку необходимо изучать. Примером могут служить ценные научные взгляды известного тюрколога В.В. Радлова, а также ряда зарубежных ученых о кыргызском языке. Мы постарались изучить научные и теоретические представления о происхождении кыргызского языка из всех источников мировой лингвистики.

Ключевые слова: словарь, сознание, сравнительно-историческое языкознание, тюрколог, ученый, аморфность, флексия, агглютинатив, сингормонизм, ассимиляция, диссимиляция, лексикограф, оратор.

Atygaev B.I., E-mail: gos.yazyk@iksu.kg
K..Tynystanov Issyk-Kul State University

STUDY OF KYRGYZ LANGUAGE MATERIALS UNTIL THE XX CENTURY

The article connects the beginning of study of Kyrgyz language materials before XX century with the work of M. Kashgari "Dictionary of Turkic languages" ("Divani Lugati-at Turk"). The scientist's statements about the Kyrgyz people, the Kyrgyz language and that the Kyrgyz language is considered a pure language contain information that materials on the Kyrgyz language should be studied. An example of this is the valuable scientific views of a famous Turkologist V.V. Radlov, as well as a number of foreign scientists on the Kyrgyz language. We tried to study scientific and theoretical ideas about the origin of the Kyrgyz language from all sources of world linguistics.

Keywords: dictionary, consciousness, comparative-historical linguistics, turkologist, scientist, amorphous, inflection, agglutinative, syngormonism, assimilation, dissimilation, lexicographer, speaker.

Кыргыз синтаксис илиминин жаралышы, дегеле, кыргыз тили илиминин башаты тууралуу илимий-теориялык ой-жорууларды, маалыматтарды индиялыктардын, гректердин, римдиктердин тил илими сыяктуу байыркы учурлардан мисал катары факты-

материалдарды ала албадык. Анткени ошол мезгилдерде жазылган эмгектер бизге жеткен жок. Кандай болгон шартта да, кыргыз эли тарыхта эзелтеден эле белгилүү болгондуктан, анын тили жана аны менен ал мезгилдерде катар жашашкан түрк тилдүү тектеш элдердин тилдери тууралуу эмгектердин жазылышы ажеп эмес эле. Буга карата XI кылымда жазылган Махмуд Кашгаринин «Түрк тилдеринин сөздүгү» жана мындан сырткары грамматикалык эмгектердин белгилүүлүгү тууралуу маалыматтар мисал болуп бере алат. Адамдар тил гана эмес, объективдүү чындыктагы бардык нерселер тууралуу ой жүгүртүшкөн, алардын табиятын чечмелешип, териштирип келишкен, сырдуу жактарын ачыкташкан, белгисиздиктен белгилүүлүктү чыгарышкан, аларды аң-сезимине, ой-жүгүртүүлөрүнө жараша тарыхка жазып калтырышкан. Бул–мыйзам ченемдүү көрүнүш. Ал эми алардын сакталышы же сакталбай калышы оомалуу-төкмөлүү турмушка байланыштуу.

Кыргыз тилинин материалдарынын алгачкы жолу изилдене баштаган учурун Махмуд Кашгаринин «Түркий тилдеринин сөздүгү» («Дивани лугати-ат түрк») эмгегине байланыштырабыз. Окумуштуунун кыргыз эли, кыргыз тили тууралуу айткандарынан, кыргыздын тилин таза тил катары баалагандыгынан улам, кыргыз тилинин материалдары сөзсүз түрдө изилдөөгө алынгандыгы шексиз. Сөздүктөгү териштирүүгө алынган: *ол (ал), бен (мен), сен (сен), йүзү (жүзү), үн (үн), йер (жер), ийн (ийин), канат (канат), ер (эр), нару (ары, нары), оңол (оңол), үрперди (үркөйдү), ешит (ук), тарыг (таруу, буудай), өрүк (өрүк), сөз (сөз), чын (чын), түн (түн), кын (кын), сарт (соодагер), ыш (ыш), ук (уук), курч (курч), ерен (эрен), булыт (булут), курут (курут, сүзмө), кошны, кошну (коңшу, кошуна), түрлүк (түрдүү), терлик (тердик), көпрөк (көпүрө), көбчүк (жөлөнгүч, жаздык), кирпич (кирпик), чалпак (чылпак), ет (эт), кеклик (кекилик), күнлүк (күндүк), йумуш (жумуш), тавалгуч (табылгы), сыбызгу (сыбызгы чоор)* ж.б. көптөгөн сөздөр азыркы кыргыз тилинде колдонулат. Узак убакыттардын өтүшүнө байланыштуу далай сөздөр сырткы формасы жагынан, т.а., фонетикалык жактан өзгөрүүгө учураса дагы, баштапкы лексикалык маанилеринен ажырабай колдонулуп келет. Махмуд Кашгаринин: «Атоочтор эки түрдүү: бири–уңгу атооч, экинчиси – жасалма атооч. Этиштен жасалган атоочтор этиштин аягына он эки тамганын бирин улоо аркылуу жасалат. «Кылыч», «ок» дегендер уңгу атооч болуп эсептелинет да, булар башка сөздөрдөн жасалган эмес. Жасалма атоочтор башка сөздөрдөн жасалат. Мындай атоочтордун кээ бирлери оозеки сөздө колдонулса, айрымдары тил эрежелерине туура келип турса да колдонулбайт» (I т., 2011,43.), «Жийм тамгасы». Көмач – күлгө көөмп бышырылган нан, «көмьч» деген маанини билдирүүчү «көмди» деген этиштен жасалат, күл жана күлгө окшогон нерсеге бир нерсени көмгөндө колдонулат. «Севинч» деген сөзү сүйүнүчкө айтылган сөз. Бул сөз «севинди» этиштен жасалган (I т., 2011,53) сыяктуу илимий көз караштарынан анын тажрыйбалуу окумуштуу катары калыптангандыгын байкоого болот. Бизге жетпей калган «Түркий тилдер синтаксисинин көөхарлары» (Жавахир ан-нахв фи лугат ат-түрк») деген эмгегинин аталышы түрк тилдеринин синтаксис маселелерине ошол мезгилдерде эле изилдөөлөр жүргүзүлө баштагандыгынан кабар берет.

XIX кылымда жалпы тил илиминде тилдер тууралуу факты-материалдарды жыйноо, аларды илимий-теориялык негизде сыпаттап териштирүү, ар башка структурадагы, типологиялык жактан ар түрдүү тилдердин материалдарын салыштырып кароо, аларды тарыхый аспектиден иликтөө, генетикалык карым-катышты аныктоо активдүү түрдө колго алына баштайт. Тилдерди тарыхый жактан бири-бирине салыштырып карап, алардагы окшоштуктар менен айырмачылыктарды, жалпылыктар менен жекеликттерди, тил тектештиктерин тактоо аракеттери *салыштырма-тарыхый тил илимин* шарттады. Бизге белгилүү болгондой, салыштырма-тарыхый тил илиминин негиздөөчүлөрү катары

таанылышкан Фридрих Шлегель, Франц Бопп, Яков Гримм, Александр Востоков, Вильгельм фон Гумбольдт, Август Шлейхер, Герман Штейнталь сыяктуу көрүнүктүү окумуштуулардын эмгектеринен улам, салыштырма-тарыхый тил илиминин объектисинде грек, латын тилдеринин материалдары жана герман, иран, славян тобундагы тилдер гана болгон деген түшүнүк жаралбашы керек. Бул багытта түркий элдердин тилдери, анын ичинде кыргыз тилинин материалдары да изилдене баштагандыгын баса белгилеп коюшубуз керек. Окумуштуу С.Садыкова «XIX-XX кылым башында немис тилдүү түркологдордун эмгектеринде кыргыз тилинин маселелеринин каралышы» (2018) аттуу докторлук диссертациясында факты-материалдардын негизинде кыргыз тилинин изилдениши тууралуу бир катар баалуу пикирлерди айтат. Диссертациялык иштин авторефератында: «Жалпы түркологиянын, анын ичинде кыргыз тилинин да илимий-нормативдик деңгээлде грамматикалык өнүттө сыпатталышы «Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская» деген аталышта М.А.Тереньтев тарабынан 1875-жылы СПб жарык көргөн грамматикасында ишке ашат. Ушул эле учурда П.М.Мелиоранскийдин эки бөлүктөн турган «Краткая грамматика казак-киргизского языка» Часть I. фонетика, этимология. СПб, 1834; Часть II. Синтаксис СПб, 1837 деген грамматикасынын жарык көрүшү казак тилинин материалдары менен эле бирге кыргыз тилинин материалдары камтылгандыгын көрсөтөт. Анткени бул жерде казак термини өзүнчө, кыргыз термини өзүнчө колдонулуп, бул эки термин эки башка, бирок өтө жакын эки элге тиешелүү экендигин айгинелеп турат» (2018, 12), -деп белгилейт да, ошол мезгилдеги кыргыз тилинин изилденишине карата: «Грамматика киргизского языка. Фонетика, этимология и синтаксис (Катеринский В.В. 1897), «Краткий грамматический очерк казак-киргизского языка» (Катеринский В.В. 1897), «Материалы по казак-киргизскому языку» (Катеринский В.В. Москва, 1960), «Русско-киргизский словарь» (генерал-майор Скальн түзгөн. 1774) өңдүү эмгектерди көрсөтөт.

XIX кылымдын эң көрүнүктүү түрколог окумуштууларынын бири – В.К.Шотт. Анын кыргыз тилине тиешелүү «Татар тилдерин изилдөө аракеттери» (1836), «Чыныгы кыргыздар жөнүндө» (1865) деген эмгектери бар. Ал бардык эле түрк тилдерин татар тилдери деп атаган жана алардын грамматикалык түзүлүшү индо-герман тилдеринин грамматикалык түзүлүшүнөн кескин айырмаланарын көрсөтөт. Ошол эле учурда түрк тилдери да өз ара бири-биринен грамматикалык түзүлүшү боюнча айырмаланып турарын, бирок тектештикти көрсөтүп турган бирдей грамматикалык принцип үстөмдүк кыларын адилет белгилейт. Чынында, бардык эле түрк элдеринин генетикалык биримдигин, теги бир жердигин алардын тили аныктап турат. В.К.Шотт тилдин грамматикалык түзүлүшүндөгү мүнөздүү өзгөчөлүктөрдүн бири катары тыбыштардын өзгөрүшүн көрсөтөт. Жалпы эле түрк тилдериндеги, анын ичинде кыргыз тилиндеги сөздөрдүн фонетика-морфологиялык структурасы маселеси эң алгач В.К.Шотт тарабынан көтөрүлгөндүгүн С.Садыкова белгилейт. «Фонетикалык ушул өзгөчөлүк үндүү жана үнсүз тыбыштарга тараарына көңүл буруу менен, жалпы эле татар, анын ичинде кыргыз тили үчүн тыбыштык өзгөрүүлөр өзгөчө роль ойноорун белгилеп, үндүү тыбыштарга өтө мүнөздүү закондун бар экендигин айтат. Тилекке каршы, ал законду негиздебейт жана конкреттүү мисалдар менен тастыктабайт. Бирок ошондой болсо дагы, В.К.Шотт өзүнүн тилдик сезимталдыгы, алтаист катары тилдик өнүгүүнүн ички закон ченемдүүлүктөрүн туура баамдай алган окумуштуулук мүмкүнчүлүгү аркылуу кыргыз тилиндеги, жалпы эле Азия тилдериндеги сөздөрдүн морфологиялык структуралык түзүлүшүндөгү өзгөчөлүктү туура баамдай алгандыгын көрөбүз» (2018: 15). В.К.Шоттун: «Бул тилдерде бир принцип өзгөчө мааниге ээ, экинчи муундагы үндүүлөр негизги муундагы үндүүлөргө ылайыкташат, уңгу муундагы

үндүүлөр өзгөчө укукка ээ, айрым бир кекиртекти жана жылчыкты тыбыштар *а, о, и* тыбыштарынын жардамы менен гана айтылса, айрымдары *е, о, и* тыбыштары менен келип айтылат», - (Шотт В.К. 836,23) деп айтканы кыргыз тилиндеги фонетикалык өзгөрүүлөргө дал келет. Мындан ал биринчилерден болуп вокализация, агглютинация жана сингормонизм кубулуштарын аныктап көрсөткөндүгүн баамдасак болот.

Окумуштуу С.Садыкова В.К.Шоттун «Татар тилдерин изилдөө аракеттери» (1836) деген эмгегин анализге алуу менен, түрк тилдерине, айрыкча, кыргыз тилине мүнөздүү болгон төмөндөгүдөй тилдик өзгөчөлүктөрдү көрсөткөндүгүн белгилеп коюуга туура келет:

1. В.К.Шотт алтаист катары кыргыз, түрк, монгол, манчжур, тунгус тилдеринин грамматикалык түзүлүшүн индо-герман тилдеринин грамматикалык түзүлүшүнөн тилдик принциптердин негизинде кескин айырмалап чыккан.

2. В.К.Шотт татар тилдериндеги зат атоочтордун жана туундуу этиштердин өздөрүнө гана мүнөздүү мүчөлөрү боло тургандыгын, алар уңгунун өлчөмүн аныктоого мүмкүнчүлүк берерин айтат. Түрк тилдериндеги грамматикалык ушул принцип аркылуу сөздүн морфологиялык структуралык түзүлүшүн аныктоого боло тургандыгын көрсөтөт.

3. Тилдин грамматикалык түзүлүшүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрдүн бири-тыбыштардын өзгөрүшү. Тыбыштардын өзгөрүшүнүн үч тибин белгилеген.

4. В.К.Шотт сөз түркүмдөрүнүн өзгөчөлүктөрү жана грамматикалык карым-катыштын көрсөткүч-каражаттары улуттук жан дүйнө менен ажырагыс байланышта болот жана ал өзгөрүүсүз кала берет, т.а., чет өлкөлүктөрдүн рухий материалдык элементтери канчалык кирбесин, сөздүк корубуз канчалык чет сөздөр менен толтурулбасын, грамматика өзгөрүүсүз кала берет деген түшүнүктү бекем сактаган.

В.К.Шотт «Чыныгы кыргыздар жөнүндө» аттуу эмгегинде «Байыркы кыргыздардын эне тили кандай болгон?» деген суроо коюп, ага карата өзү илимий булактардын, тилдик материалдардын, социалдык шарттардын негизинде жооп издеген. Бул эмгек байыркы кытай жазма летопистеринен алынган тарыхый маалыматтарды хронологиялык ырааттуулукта баяндап бергендиги менен, кыргыздардын тарыхтагы ордун, ролун Европалык чыгыш таануучу илимпоз катары объективдүү баа берип, илимий негизде түшүндүргөндүгү менен, ошол мезгилдеги кыргыздардын тилинин материалдарын чогултуп, топтоп, тилчи – окумуштуу катары кыргыз тилинин грамматикалык түзүлүшүн аныктоого аракет жасагандыгы менен баалуу.

Кыргыз тилин изилдөөчүлөрүнүн алгачкы сабындагы окумуштуулардын бири атактуу түрколог В.В.Радлов болгон. Бул адам 1862-жылы кыргыз менен казактардын тарыхы, тили, элдик оозеки адабияты боюнча материалдарды жыйнап, изилдөө иштерин жүргүзүү максатында чыгыш Казакстанга жана Ысык-Көлгө келет. 1869-жылы кыргыз жерине экинчи ирет келип, бир ай жүрүп, кыргыз тилине тиешелүү материалдарды жыйнайт. Анын кыргыз тили тууралуу: «Кыргыздар эч буйдалбастан, токтоосуз шар сүйлөшөт. Алар оюн ачык-так айта билишет. Сүйлөгөндө сөздөрүндө белгилүү деңгээлде кооздук сезилип турат. Жөнөкөй эле сүйлөгөн сөздөрүндө, айтылыштардын курулушунда, мезгил-мезгили менен ыргактык өлчөмдөр байкалып калат. Сүйлөм артынан сүйлөм ыр саптары түрүндө келе түшкөндөй пикир калтырат. Мындай сөздөр ойлонуп айтылып, угуучуларга күчтүү таасир тийгизет. Угуучулар берилип, ыракаттанып, муяп угушат. Сөзмөр, чечен адамдар сүйлөгөндө болуп көрбөгөндөй тынчтык өкүм сүрүп, угуучулардын көздөрү жайнап, демин ичине алып отуруп тыңшашат. Чечендин ар бир кооз айтыштары, ар бир акылмандын курч жана тамаша сөздөрү ийкемдүү», (В.В.Радлов. 1885, ч.V 15.) - деп айтканы кыргыз элинин тилине суктануу менен берген баасы болуп саналат. Ошол

мезгилде айтылган бул пикир азыркы учурда да кыргыз тилинин материалдарын ар тараптуу изилдөөгө дем береринде шек жок.

В.В.Радловдун «Түндүк түрк тилдеринин фонетикасы» (1882) аттуу эмгеги эки бөлүмдөн турат. Мында кыргыз тилинин тыбыштык системасына байланыштуу үндүүлөр курамы жана алардын катарлаш жайгашкан муундардагы ээлеген позициялары, үндүүлөрдүн үндөштүк мыйзамы, үнсүздөр системасы, алардын сөз муундарындагы ээлеген позициялары, үнсүздөрдүн комбинатордук өзгөрүүлөрү иликтөөгө алынган. Кыргыз тилинде тогуз үндүү тыбыштын колдонулушун, үндүү тыбыштарды айтууда сүйлөө органдарынын баары эле активдүү катыша бербестигин белгилейт. Окумуштуу тыбыштарды акустика-артикуляциялык жактан мүнөздөөгө алган жеке тыбыштардын табияты семантикалык-функционалдык белгилер аркылуу аныкталарын көрсөтөт. Үндүү тыбыштардын жасалышындагы активдүү жана пассивдүү позицияларды тек аныктап, аба агымынын термелүүсү үндүү тыбыштардын жасалышындагы негизги шарт болорун белгилейт да, эң негизгиси, артикуляциялык өзгөчөлүктү туура баамдайт.

Кыргыз тилинин фонетикалык системасына карата В.В.Радловдун жүргүзгөн илимий изилдөөлөрү тууралуу С.Садыкова өз оюн мындайча билдирет: «В.В.Радловдун колунда өзү Кыргызстанга келгенге чейин тилдик даяр материалы да, кыргыз тилинин фонетикалык системасын аныктаган илимий материал да, кыргыз тилиндеги сөздөрдүн тыбыштык курамын көрсөткөн эмпирикалык материал да болбогон. Ошондуктан ал өзү «жандуу» оозеки кыргыз кебин угуу аркылуу кабылдоого аракеттенген. Тилдик күчтүү сезимталдыгынын, илимий-теориялык жана практикалык даярдыгынын, нукура талантынын жемиши болсо керек, В.В.Радлов жазып алган кыргыз тексттеринин фонетикалык үлгүлөрү, фонетикалык курамы, негизинен, таза кыргыз оозеки тилин таптак чагылдырат. Анткени сөз кандай айтылса, өзү кандай укса, так ошондой жазган. Сөздүн тыбыштык курамындагы сингормониялык, ассимиляциялык өзгөрүүлөрдү так чагылдырган. Албетте, жыйнаган материалдарында айрым бир так эместиктер учурайт. Ал, биринчи кезекте, өзү немис улутунун өкүлү болгондугунда, экинчиден, кыргыз сөздөрүн казак, алтай тилдериндеги сөздөргө окшоштуруп угуп алгандыгы, үчүнчүдөн, кыргыз тигил же бул сөздөгү тигил же бул тыбышты так айтпай калышы да мүмкүн, төртүнчүдөн, жазып жаткан киши кыргыз болбой, же татар, же казак, же алтайлык, же дагы бир башка улут өкүлү болушу да ыктымал. Бирок кандай болгондо да, кыргыз тилинин фонетикалык системасына тиешелүү негизги маселелер В.В.Радловдун «Фонетикасында» өз мезгилинин талабына ылайык, угуу-перцептивдик метод аркылуу аныкталгандыгын белгилөөгө болот» (Садыкова С. 2018, 22).

В.В.Радловдун XX кылымдын башында жарыялаган «Түрк тилдеринин морфологиясын түзүү жөнүндө ой пикирлер» (1906. VII т. №7) деген эмгегинде түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин морфологиялык структурасы илимий негизде териштирүүгө алынган. Тилдердеги кептин аморфтук, флективдик, агглютинативдик техникалары жөнүндө жалпы маалымат берет. Түрк агглютинациясынын өзгөчөлүгүнө токтолот. Сөз жасоодогу карым-катыш уңгу менен мүчөнүн, сөз менен сөздүн ортосундагы калыптанган регулярдуу өзгөрүү менен шарттарын белгилейт. Морфологиялык теорияларды кыргыз тилинин материалдарынын мисалында да далилдөөгө алгандыгы байкалып турат. Биз В.В.Радловдун кыргыз тилинин материалдарын изилдегени тууралуу гана кыскача маалымат бердик. Ал эми анын эмгектерине кеңири анализ жүргүзүлгөн маалыматтарды С.Садыкованын аталган докторлук диссертациялык эмгегинен табууга болот.

Кыргыз тилинин изилдениши тууралуу мурунку мезгилдерде жарыкка чыккан илимий эмгектерди үйрөнүү – азыркы кыргыз тили илиминдеги актуалдуу маселелердин бири. Анткени ал эмгектерди үйрөнүү менен, кыргыз тилинин тарыхый грамматикалык түзүлүшүнөн, байыркылык мүнөзүнөн, түркий тилдеринин ичиндеги ээлеген ордуна баалуу материалдарды алууга болот. Дегеле, кайсы гана элди албайлы, алардын социалдык жашоо-турмушу, экономикасы, каада-салты, үрп-адаты, маданияты ж.б. маселелердин бардыгы тил аркылуу чагылдырылары белгилүү. Ушуга байланыштуу, өткөн мезгилдердеги кыргыз тилинин материалдарын илимий изилдөөгө алган эмгектерге карата анализ жүргүзө баштаган кыргыз тилчи окумуштууларынын аракеттерине колдоо көрсөтүп, оң баа беришибиз абзел.

Ушуну менен катар эле, ошол өткөн мезгилдеги кыргыз тилинин материалдарын илимий-теориялык негизде изилдеп чыгуу үчүн, бизде көптөгөн даяр материалдардын бар экендигин баса белгилеп коюшубуз керек. Алардын катарына улуу «Манас» эпосуздан тартып бир шилтем дидактикалык чыгармаларга чейинки материалдар, академик Э.Тенишев көзгө сайып көрсөтүп берген эртеги мезгилдерден ХХ кылымга чейинки кол жазмалардын үлгүлөрү, Уфа, Казань, Ташкенттен басылып чыккан Молдо Нияз, Алдаш Молдо, Нур Молдо, Тоголок Молдо ж.б. сыяктуу жазгыч молдолордун, агартуучулардын кыргызча китептери кирет. Алар кыргыз тилинин бардык тармактарынын (фонетика, лексикология, морфология, синтаксис, текст, стилистика) тарыхый мүнөзүн, абалын сыпаттап териштирип чыгууда эбегейсиз кызмат аткарында шек жок.

Адабияттар:

1. Кашгари М. Түркий тилдеринин сөздүгү I том. –Б., 2011. 43 -б.
2. Катеринский В.В. Грамматика киргизского языка. Фонетика, этимология и синтаксис. -Москва, 1897.
3. Катеринский В.В. Материалы по казак-киргизскому языку. –Москва, 1960.
4. Мелиоранский П.М. Краткая грамматика казак-киргизского языка. Часть I. Фонетика. Этимология. -СПб, 1834.
5. Мелиоранский П.М. Краткая грамматика казак-киргизского языка. Часть II. Синтаксис. -СПб, 1837.
6. Садыкова С.З. XIX-XX кылымдын башында немис тилдүү түркологдордун эмгектеринде кыргыз тилинин маселелеринин каралышы. (филология илимдеринин доктору даражасын изденүү щчщн жазылган диссертациялык иш. -Бишкек, 2018.